

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ГОРОДИНСЬКА ЛІЛІА СТАНІСЛАВІВНА

УДК 930.85:395](477),,15/17”

**НОБІЛІТЕТ ТА ЕТИКЕТНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ:
ТРАДИЦІЯ, ВПЛИВИ, ПРАКТИКИ (XVI – XVIII ст.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 2023

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Науковий керівник: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ЩЕРБАК Віталій Олексійович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України

кандидат історичних наук, асистент
КОВАЛЕЦЬ Тарас Романович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
асистент кафедри історії України

Захист відбудеться «17» листопада 2023 р. о 11 год. на засіданні докторської ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розісланий «12» жовтня 2023 р.

Учений секретар
докторської ради,
кандидат історичних наук, асистент

О.М. Филипчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні в історичній науці багато уваги приділяється питанням духовності, проблемам антропосоціогенезу, розвитку культури, філософії, історії. Тим не менше, за інерцією попередніх років, деякі аспекти історії звичаїв, зокрема, формування етикету світських заходів та прийомів доби ствердження й розвитку староукраїнської культури, досі розглядалися або у площині лише дипломатичних зносин, історії держави і права, або філософії, до якої за традицією відносять всі питання етики як сфери духовної культури.

Натомість життєві реалії свідчать, що на сьогоднішньому етапі досліджень інтеграційно-асимілятивних процесів суспільства у розрізі гуманітарних знань необхідно особливо зважати на цінності, які у ньому побутують, та на їх становлення як національного продукту. У цьому зв'язку варто наголошувати на ствердженні історії матеріальної та духовної культури через розвиток поміркованих взаємин світського типу як всередині суспільства, так і в площині міждержавних відносин. Важливою ланкою цих сполучень здавна був етикет – культура спілкування й прийомів, з характерними для неї церемоніалом і протоколом, шляхетно-аристократичними та дипломатичними аспектами поведінки за вимогами до поведінки, моралі, традицій ввічливості й глибокої шанобливості в колах еліти суспільства, що має свою історію на наших землях.

Етикетна культура на українських землях почала зароджуватися ще з доби середньовіччя, з появою нобілітету (товариства сімей, представники котрих займали високі посади), проте, з боку історії її розвитку та побутування на наших теренах у ранньомодерну добу ніколи комплексно не досліджувалася.

За часів Київській Русі вперше було започатковано нобілітет в контексті виконання обов'язків дружини князя, що згодом надало можливість сформувати певну верству боярства. Надалі українське боярство (шляхетство) відіграло значну роль у розвитку консульської посади Королівства Польського та Великого князівства Литовського (ВКЛ).

У той же час, навпаки, для формування етикету світських заходів і прийомів на етнічних українських землях окресленого періоду виняткове значення мало перебування їх частини у складі потужних державних утворень Європи й мусульманського Сходу. Насамперед, це стосується ВКЛ, Королівства Польського, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії. До цих процесів було втягнуте й українське козацтво –

активна верства людей, котра з часом уподібнилася центральноєвропейській знаті і визначала ієрархію елітних взаємовідносин на українських землях.

Тому актуальність проблеми вивчення традицій, впливів і практик етикетної української культури нобілітету ранньомодерної доби (XVI–XVIII ст.) в історико-культурному вимірі зумовлена обмеженістю висвітлення теми у спеціальній науковій літературі, недостатністю розробленості питань власне українських здобутків у цій царині на тлі досягнень держав-сусідів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського і є складовою частиною науково-дослідної кафедральної теми: «Актуальні проблеми історії України і Східного Поділля» (державний реєстраційний номер 0122U000105).

Мета дослідження полягає у розкритті розвитку етикету світських заходів і прийомів на українських землях у XVI–XVIII ст. в історико-культурному вимірі.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

– окреслити стан розробки наукової проблеми згідно з концептуальними особливостями розвитку історіографії та проблемно-тематичних пріоритетів етикету світських заходів і прийомів на українських землях XVI–XVIII ст.;

– виявити і систематизувати джерельне забезпечення, визначити його загальний рівень інформативності, що дасть можливість упорядкувати матеріали про етапи розвитку етикету на українських землях упродовж XVI–XVIII ст.;

– охарактеризувати термінологічний та методологічний інструментарій, принципи й методи наукового дослідження проблеми;

– встановити закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства у царині культуротворчості, пов'язаних з етикетом, церемоніалом, протоколом на українських землях;

– визначити європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель;

– дослідити культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України;

– прослідкувати формування власне українських традицій етикету, церемоніалу світських заходів і прийомів у ранньомодерну добу;

– простежити культурні впливи інших народів на етикетну культуру нобілітету на українських теренах означеного хронологічного періоду.

Об'єктом дослідження є соціокультурні процеси на українських землях у ранньомодерну добу.

Предметом дослідження є становлення, впливи на формування, традиції та практики української етикетної культури нобілітету в XVI–XVIII ст.

Хронологічні рамки окреслені ранньомодерною добою, періодом, протягом якого виділено тенденції становлення й активного розвитку етикету світських заходів та прийомів на українських землях. Нижня межа (початок XVI ст.) пов'язана з активізацією європейсько-українських культурних взаємовідносин, котрі суттєво вплинули на практики етикетної культури на українських землях. Верхня межа дослідження (кінець XVIII ст.) зумовлена змінами державної приналежності етнічних українських територій, що кардинально відобразилося й на культурних процесах. Хоча це не виключає короткого екскурсу в попередні періоди для виявлення коренів певних аспектів досліджуваної проблеми.

Територіальні межі охоплюють етнічні українські землі, які у досліджуваній період перебували у складі козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), Королівства Польського, ВКЛ, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії.

Методи дослідження. У роботі вжито комплекс методів загальнонаукового та спеціального (конкретнонаукового) характеру.

Системно-історичний метод було застосовано як основу для хронологічного пошарового відтворення пластів розвитку вітчизняної культури у певні відрізки часу, що були пов'язані з процесами змін державності та геополітики; компаративний (порівняльно-історичний) метод – для проведення паралелей між історією розвитку етикету та його культуротворчими особливостями на українських теренах; онтологічний метод – як основу для віддзеркалення буття людей різних етнокультурних регіонів і прошарків субкультур українських земель упродовж XVI–XVIII ст.; синергетичний метод – для тлумачення самоорганізації життя українців у певних історико-культурних анклавах і спільнотах; метод вибіркової наукової реконструкції – для відтворення нашарувань окремих традицій в етикеті світських заходів і прийомів українців, пов'язаних із польською, литовською, німецькою, італійською, французькою, австрійською та іншими елітами.

Наукова новизна визначається спробою комплексного наукового осмислення етикетної культури світських заходів і прийомів нобілітету українських земель XVI–XVIII ст. як індикатора змін ментальності суспільства.

Уперше:

- до наукового обігу введено низку нових архівних документів;
- комплексно розглянуто специфіку історії розвитку й трансформацій етикетної культури українських земель XVI–XVIII ст.;
- встановлено особливості передумов розвитку окремих церемоніалів і протоколу в перетрактаціях нобілітету в певні часові проміжки на територіях сучасної України, що мали свою історико-хронологічну зумовленість у межах певних державних утворень;
- доведено історико-культурну цінність традицій етикету світських заходів та прийомів на території України наприкінці XVI–XVIII ст.

Уточнено:

- культуротворчі чинники розвитку традиції етикетної культури нобілітету ранньомодерної доби на землях сучасної України;
- термінологічні аспекти вживання дефініцій «аристократія», «еліта», «істеблїшмент», «звичаєве право», «звичаї», «коронація», «нобілітет», «обряд», «перетрактації», «полїтес», «приїом», «протокол», «церемонїал».

Набули подальшого розвитку:

- дослідження складових етикету прийомів і світських заходів, пов'язаних з ініціаціями (народини, коронації, відспївування, пошлюбини), культурою обдаровування й харчування, традиціями та звичаєвим правом;
- вивчення мультикультурних традицій дипломатичного, урочистого спілкування чи спілкування зі спеціальних приводів «верхів» суспільства земель сучасної України XVI–XVIII ст.;
- осмислення поліморфізму міжкультурного діалогу, ідей, комунїкації між представниками носіїв різних історичних культуротворчих анклавів на українських землях у ранньомодерну добу.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у концептуальному доведенні формування українського етикету світських заходів і прийомів на землях сучасної України у XVI–XVIII ст. як органічних культурі Європи та мусульманського Сходу, що вказує на ментальні зв'язки й історико-культурні напрями взаємин українців з представниками країн оточення.

Теоретичні положення та результати дослідження можуть бути використані при підготовці навчально-методичної, загальноісторичної,

культурологічної літератури з національної ідентичності, культури харчування, вітчизняного етикету світських заходів і прийомів, протоколу, церемоніалу на українських землях XVI–XVIII ст.

Також матеріали дисертації можуть бути впроваджені для доповнення курсу лекцій з історії держави і права, етнології, історії української культури, етики й естетики молодшої, середньої, вищої школи, етнопсихології; застосовані для підготовки енциклопедичних статей і видань з української ментальності доби староукраїнської великосвітської культури та історії культури й побуту українських земель XVI–XVIII ст.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист положення й висновки дослідження одержані дисертанткою самостійно та є результатом тривалої особистої науково-пошукової діяльності. У статті, написаній у співавторстві, внесок здобувачки складає 70%.

Апробація результатів дослідження. Концептуальні засади, положення, основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 11 від 31 травня 2023 р.).

Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях автора у матеріалах II Міжнародної наукової конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 27–28 березня 2020 р.); у матеріалах Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін» (м. Вінниця, 25–26 листопада 2020 р.); у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Теорія і практика СМАРТ-навчання у професійній освіті» (м. Вінниця, 03 – 04 червня 2021 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 8 публікаціях, з яких 4 – у фахових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні, 3 – у збірниках наукових праць.

Структура й обсяг дисертаційної роботи обумовлені її метою, завданнями, послідовністю та методологією дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (310 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок, з них основного тексту – 165 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, подано зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, основні науково-дослідницькі завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні рамки й географічні межі, методи дослідження, з'ясовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, зафіксовано інформацію про апробацію результатів дослідження і публікації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерела, теоретико-методологічні засади дослідження»** проаналізовано наукові дослідження проблеми етикетної української культури нобілітету ранньомодерної доби, визначено прогалини у вивченні теми на усіх її етапах, а також окремо охарактеризовано джерельну базу, термінологічний апарат, методологію та застосовані методи історичних досліджень.

У підрозділі 1.1 *«Стан наукового вивчення проблеми та джерельна база»* з'ясовано стан розробки проблеми в історіографії, визначено основні етапи та особливості її наукового вивчення, а також виокремлено малодосліджені напрями. Крім того, виявлено, систематизовано та верифіковано джерельне забезпечення.

За останні роки значно інтенсифікувалися пошук і опрацювання дослідниками різноманітних матеріалів дотичних до даної проблематики. Усю наявну на даний момент наукову літературу можна поділити на три групи.

До першої ми відносимо праці українських і зарубіжних вчених, що вивчали різні аспекти історії українських земель у ранньомодерну добу, але при цьому теми нашого дослідження торкалися лише фрагментарно. Другу групу складають праці вітчизняних науковців щодо питань пов'язаних із протоколом і церемоніалом. Умовна третя група – роботи закордонних дослідників, присвячені етикетній культурі (здебільшого з дипломатичної сфери).

Перша група праць в основному представлена статтями й монографіями відомих українських істориків, значна частина з яких стала загальновідомими. Серед них праці Н. Яковенко, Я. Калакури, О. Калакури, О. Рафальського, М. Юрія, Т. Таїрової-Яковлевої, З. Когута, Д. Вирського. Однак, відзначаючи беззаперечну наукову цінність цих робіт, все ж зауважимо, що етикетна культура у них не є окремим предметом вивчення.

До другої групи досліджень ми віднесли праці вітчизняних науковців, що вивчали питання сучасної дипломатії та мають в цілому важливе значення для аналізу проблем дипломатичного церемоніалу і протоколу. У їх числі варто вказати таких українських дослідників, як О. Кулик, Є. Рой,

Г. Руденко, О. Сагайдак, П. Сардачук. Здебільшого ці праці присвячені історії дипломатичних прийомів, у них акцентується увага на необхідності дотримання вимог ввічливості при провадженні протокольної діяльності дипломатичного представництва, розкриваються традиції дипломатії різних держав світу, зокрема і європейських країн, які певною мірою вплинули на формування етикету українських світських заходів.

Серед числа зарубіжних науковців (умовна третя група), чиї праці ми використовували при підготовці дисертаційного дослідження, доцільно звернути увагу на польських (С. Ікановіч, Ю. Пекарські, Т. Орловські, С. Сідоровіч), російського (В. Андрєєв), французького (П. Робер), англійських (Дж. Вуд, Ж. Серре). Названі вчені здебільшого розглядали концептуальні питання дипломатичного протоколу, а саме: базові засади створення церемоніальних і дипломатичних процесів та їх основні складові, а також не менш важливі аспекти дипломатичного етикету – порядок знайомств, обмін візитними картками, уклони, привітання, звертання, вибачення, тематика спілкування, культура мовлення, вбрання, прикраси, подарунки, сувеніри, пропозиції, екскурсії, вечірки, прощання, від'їзди тощо. Однак автори праць, як другої, так і третьої групи зосередилися, головним чином, лише на дипломатичному етикеті, у той час як інші сфери його застосування (військова, службова, сімейна тощо) практично не характеризувалися.

Історіографічний аналіз із досліджуваної проблеми засвідчує відсутність цілісного наукового дослідження в історичному аспекті. Загалом варто зазначити, що проаналізовані праці не вичерпують розгляд проблеми формування саме світського етикету, церемоніалу, протоколу на землях етнічної України XVI–XVIII ст.

Джерельна база поділена нами на наступні основні групи: архівні фонди неопублікованих документів і матеріалів та опубліковані джерела, серед яких важливе місце ми відводимо мемуарам і роботам іноземних сучасників про українські землі у ранньомодерну добу. Маючи різний ступінь достовірності, кожна із зазначених груп джерел відіграє важливу роль у відображенні об'єктивної та цілісної характеристики становлення власної традиції культурних відносин серед нобілітету й аристократичної еліти суспільства зазначеного часу.

Аналізуючи архівні фонди, варто відзначити, що найбільш вагомим за обсягом зібрання матеріалів про історію етикету, звичаїв, церемоніалу та, пізніше, протоколу проведення світських заходів на землях сучасної України містяться в Центральному державному історичному архіві

України, м. Київ. У ньому наявні окремі документи XVI–XVII ст., які лише віддалено окреслюють проблемні питання актикацій луцьких земських книг за заповітами нобілітету (Ф. 2205), правил поведження тогочасної еліти згідно спадкового права (Ф. 220) тощо.

Із неопублікованих джерел вагомими для дисертаційного дослідження є матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів. Насамперед, вони допомагають здійснювати якісний аналіз соціальних агентів української еліти, а також відображають загальний характер соціально-культурного розвитку в досліджуваній період.

При написанні тексту дисертації також використовувалися матеріали державних архівів Вінницької, Житомирської, Чернівецької, Волинської, Хмельницької, Тернопільської областей.

Ключовим джерелом (із опублікованих матеріалів) стала робота Олександра Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». У її структурі міститься низка книг, у яких подано стислий історико-географічний опис країни, далі – окремий історичний нарис, присвячений подіям військово-політичного характеру, або, навпаки, порядок цих частин зворотній. При цьому, перші книги присвячені Польщі, Литві та Русі-Україні. Серед цих матеріалів часто трапляються й свідчення щодо етикетної культури нобілітету.

Одним із важливих джерел другої групи, використаних нами у підготовці тексту дисертаційного дослідження, є «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн» Гійома Левассера де Боплана. Серед усього розмаїття його свідчень, для нас інтерес становлять ті сторінки, на яких йдеться про соціальне розшарування козацтва, про панівне місце у товаристві старшинської верхівки, становище й умови їх життя.

Беззаперечну цінність для нашого дослідження має «Подорож антиохійського патріарха Макарія до Росії у половині XVII ст. Описане його сином архідияконом Павлом Алеппським». У тексті Павла Алеппського йдеться про культуру, звичаї і побут українського народу в середині XVII ст.

Чимало матеріалів для нашого дослідження вдалося почерпнути із роботи Якуба Собеського «Мандрівки по Європі (1607–1613)». Знатне походження і віхи його біографії чітко вказують на високий ступінь обізнаності автора з етикетною культурою нобілітету тієї доби.

У підрозділі 1.2 «*Термінологічний апарат і методологія*» подано характеристику теоретико-методологічного інструментарію, принципів та методів наукового дослідження проблеми.

Етикет та його культура розглядається нами як невід’ємна складова загальної історії культури, що зумовлена національними, релігійними й іншими традиціями та моральними принципами, виробленими протягом багатьох століть життя окремими народами, що населяли наші землі. Відповідно до їхніх уявлень про порядність, чемність, справедливість, гостинність, красу, людяність – у галузі моральної культури; про облаштування, оформлення місць проведення заходів, забезпечення порядку, комфорту та інших побутових атрибутів – у царині матеріальної культури.

Виходячи зі стану наукової розробки проблеми та особливостей джерельної бази, характеру теми дисертації, мети й завдань, нами було використано низку наукових принципів і методів. Головними підходами до вивчення означеної проблематики стали історико-культурний та соціокультурний, які допомогли проаналізувати трансформації у галузі історії етикетної культури нобілітету на українських землях з-поміж країн оточення, враховуючи специфіку існування місцевих мешканців в колі інших народів Європи і Східного Середземномор’я. При цьому контекстуальний підхід дозволив виявити деякі закономірності поширення окремих складових протоколу, політесу, церемоніалу, етикету саме світських заходів і прийомів, а також проведення ініціацій, особливостей обдаровування та харчування.

З урахуванням вищезазначених підходів ми визначили терміни – ключові слова і поняття, що вживаються в праці й допомагають з’ясувати різні аспекти досліджуваної проблеми. Для нашої наукової роботи визначальними є такі поняття: «етикет», «нобілітет», «протокол», «звичай», «менталітет», «перетрактації», «привілеї», «прийом», «світогляд», «церемоніал» тощо.

Таким чином, розглянуті основоположні методологічні принципи в сукупності дозволили поєднати теорію і практику наукового дослідження, виконати поставлені мету й завдання дисертації. Водночас з’ясовано термінологічні поняття, що дозволяє всебічно висвітлити процес формування і розвитку етикетної культури нобілітету на українських землях ранньомодерної доби.

У другому розділі – **«Зародження і початок формування традицій світської етикетної культури на українських землях»** висвітлено різні

аспекти раннього етапу розвитку практик світських звичаїв населення етнічної України та прослідковано сторонні впливи.

У підрозділі 2.1 *«Умови розвитку етикету, церемоніалу, протоколу на землях етнічної України»* узагальнено відомості щодо становища українських земель, їх державної приналежності, що впливало на процес формування традицій світської етикетної культури. Середньовічний період у межах територій сучасної України є важливою віхою у контексті світової історії, адже історико-культурні процеси, що тут відбувалися на той час, мали відношення і до подій у сусідніх державах. Територія етнічної України в означений період була привабливим об'єктом для інших країн, які вели боротьбу за ці землі, що колись входили до великих державних утворень Європи – насамперед, Київської та Галицько-Волинської держави, Королівства Польського, ВКЛ, Кримського ханства й Османської імперії. У XVI ст. більша частина українських етнічних територій увійшла до Речі Посполитої. Проте політична ситуація залишалася хиткою, нестабільною, несправедливою з точки зору корінних народів, у першу чергу – українців. З середини XVII ст. важливими стали чинники самоідентифікації, пов'язані із добою розбудови власної держави – Війська Запорозького (Гетьманщини). Тобто, на елементи давньоруської традиції згодом впливали литовські, польські й турецькі практики. Насамперед, це стосувалося дипломатичного етикету й побуту нобілітету.

У підрозділі 2.2 *«Європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель»* акцентовано на тому, що на початках найбільш яскраво вони проявилися з входженням частини колишніх земель Київської та Галицько-Волинської Русі до складу Речі Посполитої.

Однією із визначальних причин цього стали тісні взаємини двору польського монарха з іншими країнами Європи та папським двором. Помітні нововведення в практиках етикету, церемоніалу й протоколу з'явилися у дипломатичній сфері, світських урочистостях (коронаціях, прийомах) і на рівні побуту (одяг, їжа тощо).

Поступово розроблялася багатопланова система світської етикетної культури, пов'язаної з колами істеблішменту. Відповідно, у середовищі істеблішменту налагоджувалася складна багаточасткова структура стосунків, що враховувала родову, кар'єрну, статусну приналежність до певних кіл суспільства.

Церемоніал шлюбних, поховальних, коронаційних ініціацій поступово набував вигляду регламентованого протоколом дійства за певним

розпорядком відповідно до звичаїв. Культура подарунків, підношень, одягу значно європеїзувалася, набула ознак «естетської світськості» і відповідала певним модним тенденціям католицького Заходу того часу.

У підрозділі 2.3 «*Культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України*» простежено, що вітчизняний соціокультурний простір українських земель отримав істотне збагачення від контактів з Оттоманською Портою.

Впродовж XVI–XVIII ст. сформувалася етикетна культура турецько-кримськотатарського середовища й були відчутними її впливи на розвиток етикетної культури країн оточення, де особливої значимості набули ідеї сарматизму, що базувались на захопленні східними традиціями. Зокрема, з турецько-татарського етикету переймалися традиції шанобливого ставлення й виховання, проведення застіль, дипломатичних прийомів, підношення подарунків тощо. Відзначено, що особливу роль у процесах культурного обміну відіграла Ханська Україна.

Третій розділ «**Практики етикетної культури козацької старшини XVII–XVIII ст.**» розкриває сутність та зміст найбільш поширених традицій світського етикету, що стосувалися військово-дипломатичної і сімейно-побутової сфери.

У підрозділі 3.1 «*Військово-дипломатичний етикет Гетьманщини*» висвітлено прояви практики етикетної культури козацької старшини, котрі були відображені у військово-дипломатичній сфері. Досліджено, що поступово сформувалися пишні традиції прийомів високих іноземних гостей, які супроводжувалися підношеннями подарунків, різноманітними розвагами (застілля, полювання, виступи поетів, вистави тощо). Важливим церемоніалом у Гетьманщині стало вручення вірчих грамот. Привертала увагу традиції військового козацького середовища.

Підрозділ 3.2 «*Побутово-сімейні культурні практики козацького старшинського середовища*» характеризує основні риси етикету його представників у домашньому середовищі.

Встановлено, що в побутово-сімейних культурних практиках козацького старшинського середовища XVII–XVIII ст. значна увага приділялася манерам (шанобливому ввічливому звертання, спілкуванню під час застіль), зовнішньому вигляду (одягу, прикрасам). Певних трансформацій упродовж досліджуваного періоду зазнавала гастрономічна культура. Розвинулися риси сімейної та релігійної обрядовості. При цьому спостерігалися й суттєві іноземні (переважно французькі) впливи на

козацьку традицію. Насамперед мова йде про влаштування святкових прийомів, балів, запозичення різноманітних страв, напоїв, використання посуду, носіння одягу.

Найбільш значимі характеристики світського етикету, пов'язаного з іноземними впливами досліджено у четвертому розділі – **«Публічний простір і етикет шляхти в межах територій сучасної України у XVII–XVIII ст.»**.

Запозичення французького контенту щодо формування світського етикету показано у підрозділі 4.1 *«Поширення французьких впливів на розвиток етикету світських заходів на теренах сучасної України у ранньомодерну добу»*.

Наприклад, це відбувалося шляхом запозичення кулінарних традицій, у тому числі через запрошення французьких кухарів. Дедалі популярнішими ставали відвідування театральних вистав, участь у різноманітних іграх в карти, більярд тощо. Все більше вкорінювалися традиції шанобливого спілкування і звертання до знатних людей, а також наслідувалися елементи освітньої системи.

Насамперед прояви французького (передусім застільного та етикету прийомів) набули поширення від кінця XVII ст. і отримали розвиток на українських землях. А з XVIII ст. тенденції культурної асиміляції в окресленій царині значно поглибилися. Французький етикет на українських землях витісняв російський, котрий включав деякі елементи англійських традицій вшановування.

У підрозділі 4.2 *«Зв'язок укладу життя nobilitetu українських земель з австро-німецькою етикетною культурою»* змальовано внесок австрійських та німецьких етикетних традицій.

Попри те, що певні австро-німецькі впливи на українських землях прослідковувалися й раніше, найбільшого поширення вони набули після безпосередньої інтеграції Закарпаття, Галичини, Володимирії та Буковини у їхнє соціокультурне середовище (після входження до складу Австрійської імперії). При цьому, австро-німецькі впливи посилювалися, що відобразилось у способі проведення часу вільної людини, специфічних малоемоційних перетрактаціях, поширенні моди на кавування в кофехаузах і домашньо-офіційних умовах кіл знаті при мастках.

Підрозділ 4.3 – *«Російські великосвітські норми і їх рефлексії в етикетній культурі етнічної України»*.

Московське царство / Російська імперія намагалася вибудувати свої підходи великосвітського етикету, базуючись на традиційних боярських

основах, при цьому активно додаючи до них іноземні запозичення. Російські великосвітські норми впевнено розвивались у напрямку від німецької етикетної культури до англо-французької.

На зламі XVII–XVIII ст. посилювалося поширення російських впливів на етикетну культуру нобілітету на українських землях. При цьому для російської етикетної традиції ранньомодерної доби характерна помітна присутність саме іноземних впливів, котрі також знаходили своє відображення в етикетній культурі етнічної України.

У результаті вивчення традицій, впливів та практик етикетної культури нобілітету ранньомодерної України (XVI–XVIII ст.) було отримано низку конкретних **висновків**.

Окреслення *стану розробки наукової проблеми* з концептуальними особливостями розвитку історіографії та проблемно-тематичних пріоритетів етикету світських заходів і прийомів на українських землях XVI–XVIII ст. дозволило визначити основні етапи й особливості її наукового вивчення, виокремити малодосліджені та невивчені напрями. Констатовано, що протокол як частина етикету зносин нобілітету різних європейських країн у досліджуваний період поступово набував характеру регламентованого усталеного підходу до порядку проведення міждержавних перетрактацій. Зокрема, це стосувалося і земель України, що була невід’ємною частиною Європи, якої торкалися всі зміни геополітики, пов’язані з трансформаційними процесами в культурних зносинах окресленого відрізка часу. В історіографії за досліджуваною проблемою виділено три групи робіт, кожна з яких містить свої концептуальні особливості та проблемно-тематичні пріоритети.

У процесі виявлення і систематизації *джерельного забезпечення*, визначено його загальний рівень інформативності, що дало можливість упорядкувати матеріали про етапи розвитку етикету на українських землях упродовж XVI–XVIII ст. Систематизовано джерела як дані окремих пам’яток історії та культури. Вказаний перелік містить архівні фонди неопублікованих документів і матеріалів та опубліковані джерела, серед яких важливе місце ми відводимо мемуарам і роботам іноземних сучасників про українські землі у ранньомодерну добу. Маючи різний ступінь достовірності, кожна із зазначених груп джерел відіграє важливу роль у відображенні об’єктивної та цілісної характеристики становлення власної традиції культурних відносин серед нобілітету й аристократичної еліти суспільства зазначеного часу.

Охарактеризовано *термінологічний та методологічний інструментарій, принципи й методи наукового дослідження проблеми.* Одним із основних засадничих аспектів дослідження етикету світських заходів і прийомів, а також дотичних до них церемоніалу і протоколу, є загальнонауковий принцип історизму, а також хронологічний принцип, що дозволяють структурувати історичні дані за хронологічною розгорткою, спираючись на різноаспектні джерела архівної та опублікованої інформації, здійснюючи верифікацію та структурування причинно-наслідкових зв'язків певних явищ. Головними підходами та методами щодо вивчення означеної проблематики стали історико-культурний, соціокультурний та контекстуальний підхід. Окреслено сутність розрізнення семантичного поля дефініцій «етикет», «нобілітет», «протокол», «звичай», «менталітет», «перетрактації», «привілеї», «прийом», «світогляд», «церемоніал».

Встановлено *закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства у царині культуротворчості, пов'язаних з етикетом, церемоніалом, протоколом на українських землях XVI–XVIII ст.,* де головними чинниками впливу на українців були ВКЛ, Королівство Польське, Річ Посполита, Кримське ханство й Османська імперія. У цей час етикет світських прийомів і протоколу в значній мірі формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався під впливом східних і західних дипломатичних ритуалів.

Визначено, що *європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель* найбільш яскраво проявилися з входженням їх більшої частини до складу Речі Посполитої. Цьому сприяли тісні взаємини двору польського монарха з іншими країнами Європи та папським двором. Поліетнічне, багатоконфесійне суспільство Речі Посполитої того часу було мультикультурним у своїй основі, поліморфним у орієнтації на здобутки грецької і латинської цивілізацій (спадщини Східної Візантії й Західної Європи), що й окреслило впливи для більшості українських земель на довгий час. Помітні нововведення в практиках етикету, церемоніалу й протоколу з'явилися у дипломатичній сфері, світських урочистостях і на рівні побуту.

Досліджено культурні *взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України.* Саме історичні реалії взаємовідносин козацького старшинського середовища з кримськими татарами й турками сформували культурні

виміри дипломатичного етикету, котрий істотно збагатив вітчизняний соціокультурний простір та менталітет українців. Зокрема, з турецько-татарського етикету переймалися традиції шанобливого ставлення й виховання, проведення застіль, дипломатичних прийомів, підношення подарунків тощо. Виокремлено специфіку формування елементів дипломатичного протоколу, церемоніалу та етикету, пов'язану із Кримським ханством і Оттоманською Портою.

Прослідковано процес *формування власне українських традицій етикету, церемоніалу світських заходів і прийомів у ранньомодерну добу*, який значною мірою формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався з огляду на східні й західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол. Здійснено загальну характеристику мультикультурних поліморфічних процесів у галузі етикету, церемоніалу, протоколу великосвітських заходів і прийомів українських земель XVI–XVIII ст., що впливали на становлення власної традиції культурних зносин і підношень-обдаровувань серед військового, духовничого, чиновничого, дворянського нобілітету й аристократичної еліти. Унаочнено ствердження представників кіл нобілітету земель України XVI–XVIII ст. на світовій арені як представників розвиненої, цивілізованої та, певною мірою, демократичної держави з низкою прав і вольностей, що вільно й на рівних входили в коло європейських країн з опертям на знання норм моралі та менталітету їх суспільства.

Простежено *культурні впливи інших народів на етикетну культуру нобілітету на українських теренах означеного хронологічного періоду*. Впродовж ранньомодерної доби в межах етнічної України також спостерігалось поширення елементів традицій французької, австро-німецької і російської етикетної культури.

Окреслено впливи великосвітського французького етикету на формування власне вітчизняної української культури харчування і поведження у суспільстві. Вагомими у цей період для українських земель ставали впливи австро-німецької етикетної культури. Вони значною мірою були вирішальними наприкінці XVIII ст. й відобразились у способі проведення часу вільної людини, поширенні моди на кавування. Російські великосвітські норми ранньомодерної доби впевнено розвивались у напрямку від німецької етикетної культури до англо-французької. При цьому для російської етикетної традиції характерна помітна присутність

саме іноземних впливів, котрі також знаходили своє відображення в етикетній культурі етнічної України.

Отже, розвиток етикетної культури нобілітету українських земель XVI–XVIII ст. розглянуто як складову історичних процесів, що мали тяглість і власні загальноукраїнські особливості розвитку. При цьому складання національних традицій світських заходів і прийомів розкрито на тлі загальноєвропейського контексту, зокрема, історії культури населення етнічних українських земель від часу перебування у складі ВКЛ, Королівства Польського, Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії і до входження їх до складу Російської та Австрійської імперій. У досліджуваній роботі наведено комплексне наукове обґрунтування розвитку етикетної культури нобілітету українських земель у XVI–XVIII ст., значимість якого ґрунтується на висвітленні специфіки історичного розвитку та трансформацій етикетної культури цих територій.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в зарубіжних журналах

1. Horodynska Liliia, Household and family cultural practices of Cossack chiefs of the 17–18th centuries, *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 2022. Т. 51. № 7. С. 212–216.

Статті у фахових виданнях

2. Городинська Л.С., Поліщук А.С., Історіографія та джерела дослідження етикетної культури нобілітету західноукраїнських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 31. С. 33–46.

3. Городинська Л., Розвиток традицій та звичаїв українського населення у XVIII – XIX ст.: націєтворчий аспект. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 52. С. 37–47.

4. Городинська Л., Розвиток традицій, звичаїв і початків етикету різних верств українського населення XVII ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2. С. 34–40.

5. Городинська Л., Вплив європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в Гетьманщині доби Івана Мазепи. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2021. № 1. С. 43–52.

Публікації, які додатково розкривають зміст роботи

6. Городинська Л.С. Зародження та формування світської етикетної культури західноукраїнських земель. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (27–28 березня 2020 р., м. Дніпро). Частина II*. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 126–128.

7. Городинська Л.С., Культурно-історичні аспекти етикету світських заходів західноукраїнських земель. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (25–26 листопада 2020 р. м. Вінниця)* URL: https://ito.vspu.net/konferenc/konf_inn_tech/2020/statti/Gorodynska.pdf

8. Городинська Л.С., Особливості укладу життя інтелігенції Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Теорія і практика SMART-навчання у професійній освіті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (03–04 червня 2021 р., м. Вінниця)*. URL: https://ito.vspu.net/konferenc/konf_teor_SMART/2021/statti/Gorodynska.pdf

АНОТАЦІЯ

Городинська Л.С. Нобілітет та етикетна українська культура ранньомодерної доби: традиція, впливи, практики (XVI–XVIII ст.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України, Чернівці, 2023.

Дисертація присвячена обґрунтуванню на основі широкого кола писемних джерел та наукової літератури особливостей розвитку етикету світських заходів і прийомів на землях етнічної України XVI–XVIII ст. в історико-культурному вимірі.

У дослідженні встановлено закономірності розвитку витоків традицій певних груп суспільства у царині культуротворчості, пов'язаних з

етикетом, церемоніалом, протоколом на землях етнічної України ранньомодерної доби. Визначено, що європейські впливи на ранньому етапі формування світської етикетної культури шляхти українських земель найбільш яскраво проявилися з входженням їх більшої частини до складу Речі Посполитої. Досліджено культурні взаємини з Кримським ханством і Османською імперією у світлі початку розвитку етикету на територіях сучасної України. Прослідковано процес формування власне українських традицій етикету, церемоніалу світських заходів і прийомів у ранньомодерну добу, який значною мірою формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався з огляду на східні й західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол. Простежено культурні впливи інших народів на етикетну культуру нобілітету на українських теренах означеного хронологічного періоду. Впродовж ранньомодерної доби в межах етнічної України також спостерігалось поширення елементів традицій французької, австро-німецької і російської етикетної культури.

Ключові слова: нобілітет, церемоніал, світський протокол та етикет, дипломатична культура, козацькі звичаї, культурні взаємини, кола істеблішменту, цивільне шляхетство (панство).

ABSTRACT

Horodynska L.S. Nobility and Etiquette Ukrainian Culture of the Early Modern Era: Tradition, Influences, Practices (16–18 cent.). Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – history of Ukraine. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2023.

The dissertation is devoted to substantiating on the basis of a wide range of written sources and scientific literature of the peculiarities of the development of the etiquette of social events and receptions in the lands of ethnic Ukraine of the 16th–18th cent. in the historical and cultural dimension.

The study established the patterns of development of the origins of the traditions of certain groups of society in the realm of cultural creation, related to etiquette, ceremonial, and protocol in the lands of ethnic Ukraine of the early modern era. It was determined that European influences at the early stage of the formation of the secular etiquette culture of the nobility of the Ukrainian lands

were most clearly manifested when most of them became part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Cultural relations with the Crimean Khanate and the Ottoman Empire were studied in the light of the beginning of the development of etiquette in the territories of modern Ukraine. Was traced the process of formation of proper Ukrainian etiquette traditions, ceremonial social events and receptions in the early modern era, which was largely formed under the influence, on the one hand, of folk culture and Cossack customs, and on the other hand, constantly transformed in view of Eastern and Western diplomatic rituals, traditions, protocol. The cultural influences of other peoples on the etiquette culture of the nobility in the Ukrainian territories of the specified chronological period were highlighted. During the early modern era, the spread of elements of French, Austro-German and Russian etiquette culture traditions was also observed within ethnic Ukraine.

The development of the etiquette culture of the nobility of the Ukrainian lands of the 16th–18th cent. was considered as a component of historical processes that had a long history and their own all-Ukrainian development features. At the same time, the compilation of national traditions of secular events and receptions was revealed against the background of the European context. In particular, the history of the culture of the population of ethnic Ukrainian lands since the time they were part of the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, and until they became part of the Russian and Austrian empires. The research work provides a comprehensive scientific rationale of the development of the etiquette culture of the nobility of Ukrainian lands in the 16th–18th cent., the significance of which is based on highlighting of the specifics of the historical development and transformations of the etiquette culture of these territories.

Keywords: nobility, ceremonial, secular protocol and etiquette, diplomatic culture, Cossack customs, cultural relations, establishment circles, civil nobility (lordship).

Підписано до друку 06.10.2023. Папір офсетний. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 0,9. Зам № 26. Тираж 100 прим.

Виготівник: ПБКФ «Технодрук»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85